

Güneydoğu Asya'nın İslâm Kültür ve Medeniyetine Katkısı Bağlamında Açe'de Bir Osmanlı Tekkesi: Dayah Tanoh Abee

Dr. Mehmet ÖZAY*

Özet

Bu makalede Endonezya Cumhuriyeti Açe Eyaleti başkenti Banda Açe'ye bağlı Selimium belde-
sindeki Dayah Tanoh Abee adıyla meşhur zâviye konu edilecektir. Bu metin, ele alındığı konu
itibarıyla Türkiye'de bir ilk olma özelliği taşımaktadır.

Söz konusu zâviyenin önemi bir yandan Osmanlı Devleti ile Açe Darussalam Sultanlığı arasında-
ki ilişkiler, öte yandan da Güneydoğu Asya'nın İslâm kültür ve medeniyetinin gelişme sürecine
katkısı bağlamında önem arz etmektedir. Bu metin Osmanlı'nın Güneydoğu Asya'nın İslâmlaşma
sürecinde Osmanlı'nın yaptığı katkı bağlamında da değerlendirilebilir.

Dayah Tanoh Abee'nin kurucusu Firus el-Bağdâdî, 1627 yılında diğer altı âlimle birlikte Açe'ye
geldi. Üç kardeşi ile beraber Banda Açe yakınlarındaki Selimium'a yerleşti ve kurduğu dayahta
İslâmî eğitim vermeye başladı. Bu dönemde Açe Darussalam Sultanlığı'nın başında Sultan İskender
Muda (1607-1636) bulunuyordu. Muda, dönemin önde gelen İslâm devletleri, özellikle de
Ortadoğu'daki devletlerle ekonomik ve askeri ilişkiler geliştirmeye gayret ettiği gibi İslâmî bilimle-
rin gelişmesi konusunda büyük bir mesafe kat etti. Bu çerçevede, âlimlerin Açe'ye gelmeleri,
Açe'deki âlimlerin başka İslâm ülkelerine giderek bilgi ve tecrübelerini artırmaları, İslâm hukuku
gibi sahalarda eserler kaleme almaları ve İslâm yasalarının Açe toplumunda uygulanması konu-
sunda destek verdi.

Ele alacağımız Dayah Tanoh Abee zâviyesi, Nakşibendiye ve Şettâriyye tarikatlarının merkezle-
rinden biri olduğu gibi, kütüphanesindeki nâdide eserler ile Güneydoğu Asya'da ayrıcalıklı bir
yere sahiptir. Bu zâviyede eğitim görmek amacıyla Sumatra Adası'nın çeşitli bölgelerinden
Dayah'a gelen öğrenciler, öğrenimlerinin sonunda Güneydoğu Asya'nın çeşitli bölgelerinde dinî
okullar açmak sûretiyle İslâm'ın yayılmasında rol oynamışlardır. 400 yıla varan geçmiş ile Dayah
Tanoh Abee, Güneydoğu Asya'nın önde gelen dinî eğitim merkezlerinden biri olarak tanınmak-
tadır.

Anahtar Kelimeler: Dayah Tanoh Abee, el-Firus el-Bagdadi, Şettâriyye, İskender Muda, Güney-
doğu Asya, İslâm, zâviye, Açe İslâm Sultanlığı.

Abstract

This paper aims to describe one of the famous zawiyyah called as *Dayah Tanoh Abee* in Selimium,
a subdistrict of Banda Aceh, the capital city of Aceh Province of the Republic of Indonesia. This
paper is unique in Turkey to undertake this zawiyyah into focus.

The importance of the zawiyyah comes from that it can be taken into consideration in the contex
of the relation of the Ace Darussalam Sultanate with the Ottoman State and the Islamization
process of the South East Asia. In this case, this article is also thought to give more attention to
determine the role of the Ottoman era for the Islamization of the South East Asia.

---

* Din sosyologu, Şah Kuala ve Ar-Raniri Üniversitesi (Endonezya Cumhuriyeti / Banda Açe)
öğretim görevlisi.

The founder of the Dayah, Firus el-Bağdâdî, migrated from Bagdad in 1627 with other six ulama to Aceh. He settled near Banda Aceh with his three brothers and started to teach Islamic sciences in the Dayah. During this period Aceh Darussalam Sultanate was governed by Sultan Iskandar Muda (1607-1636). Muda gave importance both to build up the relationships with other Islamic countries, especially in the Middle East, in the context of economic and military relations and make a progress in the development of the religious sciences during his governance. For that reason, he supported ulama to come to Aceh, visit other Islamic regions, write about different topics such as Islamic law, etc. and apply Islamic rules in his sultanate.

Dayah Tanoh Abee has been a leading center of significant sûfi orders such as Naqshbandiyya and Shattariyya. Beyond this, invaluable manuscripts in the library of this Dayah gives a distinguished importance to it in South East Asia.

After many students coming from both local and other regions around Sumatra Island studied in the religious school Dayah Tanoh Abee, the students visited various parts of the South East Asia to proselytize native people to Islam by founding their own religious schools.

In its long process, nearly four hundred years, the dayah is traditonally to have become distinctively known as one of the significant religious teaching centers in South East Asia.

Key Words: Dayah Tanoh Abee, el-Firus el-Bagdadi, Shattariyya, Iskandar Muda, South East Asia, Islam, zawayah, Aceh Darussalam Kingdom.

Giriş

Bu makale, Güneydoğu Asya'da Sumatra Adası'nın kuzeyinde bulunan Açe'de bir ilim merkezini konu almaktadır. Dayah Tanoh Abee adıyla anılan bu merkez, gerek Açe gerekse Güneydoğu Asya'nın değişik bölgelerinde İslâm bilim ve kültürünün yaygınlaşmasında büyük bir öneme sahiptir. Dayah Tanoh Abee'nin bir başka özelliği, XVII. yüzyıl başlarında Osmanlı topraklarından Açe'ye göç etmiş bir âlim tarafından kurulmuş olmasıdır.

Çok geniş bir coğrafyayı içine alan Güneydoğu Asya, halklarının tarihî ve kültürel geçmişleri itibarıyla Ortadoğu, Asya ve Afrika'daki İslâm toplumlarından farklılık arz etmektedir. Söz konusu bu coğrafya, her alandan sosyal bilimcinin çeşitli yönleriyle ele almasını gerektirecek kadar zengin bir araştırma sahasına sahiptir.

Günümüzde 230 milyonluk nüfusuyla İslâm dünyası içinde en çok müslümanın yaşadığı Endonezya Cumhuriyeti 17 bin civarında adadan oluşmaktadır. Ülke nüfusunun büyük bir çoğunluğu kendisini müslüman olarak tanımlarken, bu devasa coğrafyada son derece farklı kültürel ve etnik unsurların İslâm anlayışları da birbirinden şu veya bu şekilde farklılık göstermekle birlikte, halkın İslâm anlayışının oluşmasında tasavvuf hareketlerinin birleştirici bir rol oynadığı ileri sürülebilir. Meseleye bu bağlamda bakıldığında Güneydoğu Asya'nın diğer bölgeleri gibi, Endonezya sınırları içerisinde yaşayan halkların yaşamında tarihî, coğrafi, sosyal, kültürel, ekonomik ve siyasî nedenlerden ötürü İslâm'ın özel bir

yere sahip olduğu görülmektedir.¹

Çok çeşitli ırkların yaşadığı bu geniş coğrafyada, bütün bu çeşitliliğe rağmen, İslâm kültürünün genel bir görünüm arz etmesinde tarikatların özel bir yeri vardır. Hindistan ve Malay dünyasının İslâmlaşması bağlamında bir değerlendirmede bulunan Louis Massignon, tarikatların önemine vurgu yapmak amacıyla Şettâriyye ve Nakşibendiyye gibi tarikatların mensuplarının yerli halkın dilini, kültürünü öğrenerek toplumsal yaşama katılmalarıyla İslâm'ın "uluslararası ve evrensel bir din haline geldiğini" ileri sürer.² İslâm'ın yayılmasında tarikatların rolü konusunda benzer görüşleri paylaşan Syed Muhammed Naquib el-Attas da, Malay dünyasının İslâmlaşması bağlamında şu görüşü dile getiriyor: "İnsanlar arasında İslâm'ı tebliğ eden ve kalıcı hale getirenlerin mutasavvıflar olduğu kanaatindeyim. Malay dünyası için de İslâm'ın bizzat mutasavvıflar aracılığıyla yayıldığını düşünüyorum."³ İslâm sûfi doktrin ve uygulamalarının Güneydoğu Asya halklarının geçmişten tevârüs ettikleri kadim mistik inançlarla kolaylıkla bağdaşması müslüman mutasavvıflarının söz konusu coğrafyada etkin ve faal olmaları önemli bir etken olmuştur.⁴

Açe'nin İslâm eğitim merkezi olmasından kaynaklanan önemi, Malay dünyası içerisinde sömürge öncesi döneme ait fıkıh, felsefe tasavvuf vd. metinlerde görülmektedir. Bu metinlerin Açe'de yaşayan ilim adamları tarafından kaleme alınmış olması, Açe'nin bölge için ne denli önemli bir merkez olduğunu ortaya koymaktadır.⁵

Güneydoğu Asya'da İslâm'la ilk tanışan topluluklardan olan Açe halkı yüzyıllar boyunca İslâm'ın bölgedeki temsilcisi olarak tanınmıştır. Özellikle İskender Muda döneminde sadece Endonezya takımadalarında değil, genelde Güneydoğu Asya'da bir İslâm eğitim merkezi olması nedeniyle Açe'ye "Mekke Kapısı" (Serambi Mekkah) unvanı verilmiştir.⁶ Bu unvan günümüzde hâlâ bölge halkları tarafından Açe için kullanılmaktadır.

Açe, bugün Endonezya Cumhuriyeti Devleti'nin 26 eyaletinden biridir. Açe,

¹ Bajunid Omar Farouk, "Islam and Civil Society in Southeast Asia: A Review", *Nakamura Mitsuo*; Sharon Siddique, Omar Farouk Bajunid, (ed.), *Islam & Civil Society In Southeast Asia*, Singapore 2001, s. 177.

² Louis Massignon, *Essay On The Origin Of The Technical Language Of Islamic Mysticism* (çev. Benjamin Clark), Notre Dame Indiana 1997, s. 9.

³ McAmis, Robert Day, *Malay Muslims -The History and Challenge of Resurgent Islam in Southeast Asia*, Michigan 2002, s. 17; Syed Naquib el-Attas, *A General Theory of The Islamization of the Malay-Indonesian Archipelago*, Kuala Lumpur 1969, s. 5.

⁴ Bruneissen, van Martin, "Tarikatların Güneydoğu Asya'daki Kökleri ve Gelişimi" (çev. Ahmet Delidağ), *İlim ve Sanat*, sy. 40 (Şubat 1996), s. 73.

⁵ Peter Riddell, *Islam and the Malay-Indonesian World -Transmission and Responses-*, London 2001, s. 103, 139.

⁶ Luthfi Auni, *The Decline of The Islamic Empire of Aceh (1641-1699)*, Jakarta 1996, s. 34.

Malaka Boğazı'nın girişinde bulunması dolayısıyla, en az iki bin yıldır Arabistan, İran, Hindistan ile Çin arasında yapılan deniz ticaret yolunun önemli kavşak noktalarından biridir.⁷

Ancak Açe'de, İslâm'ı gerek teolojik gerekse de felsefî bağlamda ele almış ve İslâmî ilimlerin yayılmasına katkısı bulunmuş olan bu önemli İslâm âlimlerinin dışında Açe'deki üç önemli zâviyeden* biri olan ve kurulduğu günden bu yana yaklaşık 380 yıldır işlevini sürdüren Dayah Tanoh Abee, verilen dinî eğitim dayah'ın başına geçen liderlerin Açe toplum ve siyasî yaşamında oynadıkları roller, dayahta değerli eserler barındıran kütüphane ve 1873 yılından itibaren kırk yıl süren Hollanda ile yapılan savaşta dayah liderlerinin lider konumunda bulunması gibi özellikleri dolayısıyla üzerinde durulmayı hak etmektedir.

Bu makalede temelde, Açe İslâm Devleti'ne en görkemli dönemini yaşatan Sultan İskender Muda'nın daveti üzerine, Bağdat'tan Açe'ye gelip yerleşen yedi âlimden biri olan Firus el-Bağdâdî'nin kurmuş olduğu zâviye (dayah)** ve bu zâviyede nesiller boyu görev yapan ailenin fertleri ele alınmıştır. 1627 yılından günümüze kadar varlığını devam ettirmiş olan Dayah Tanoh Abee adıyla anılan zâviye ve dinî eğitim merkezinin bu süreçte dinî ve siyasî bağlamlarda önemli bir ağırlığı olmuştur. Bu zâviyeden yetişen âlimler Açe İslâm Devleti'nin kadısı unvanıyla görev yaptığı gibi, Güneydoğu Asya'nın farklı coğrafyalarında da İslâm tebliğ faaliyetlerinde rol almışlardır. Dayah'ın yetiştirdiği öğrenciler bölgenin İslâm kültür ve medeniyetinin gelişmesine katkı yaptığı gibi, çok sayıda el yazma eser ile ünlü olan kütüphanesiyle de uluslararası bilim çevrelerinin ilgi odağı olmaktadır.

1. İslâm'ın Yayılma Sürecinde Açe

İslâm'ın ilk yıllarından itibaren doğuya doğru yayılma sürecinde, gerek müs-lüman tüccarlar gerekse tebliğ faaliyeti yürütmüş olan âlimler Sumatra Adası'ndan başlayarak Güneydoğu Asya bölgesinde tedricî olarak İslâm'ın yayılması

⁷ Gilber Khoo, Lo, Dorothy, *Asian Transformation -A History of Southeast, South and East Asia-*, Singapore 1977, s. 3.

* Söz konusu bu zâviyelerden ikisi Aceh Besar'daki Tanoh Abee, Gampung Bitai; üçüncüsü ise Doğu Açe'dedir (M. Dahlan ile yapılan görüşmeden, M. Özey).

** Dayah: Açe'de dinî eğitim veren kurumlar içerisinde en üst düzey olanıdır. Genellikle bir caminin yanı başında faaliyet gösterir. Dayah daha sonra belli başlı İslâm bilimlerinin öğreniminin verildiği özel bir kuruma, bir anlamda enstitüye dönüşmüştür. Bu anlamda 'tefsir okulu (dayah)', 'fıkıh okulu' vb. isimlerle anılmıştır (Azyumardi Azra, "Education, Law, Mysticism: Constructing Social Realities", *Islamic Civilization in the Malay World*, İstanbul 1997, s. 156. Örneğin XVI. yüzyılda faaliyet göstermiş olan, Beytürrahman Camii'ne bağlı Dayah (Dayah Manyang Masjid Raya Baiturrahman), Hukuk Fakültesi (Darussyari'ah), Ziraat Fakültesi (Daruzziarah), Edebiyat Fakültesi (Darul-adab-wal-tarikh) ve Ticaret Fakültesi (Daruttijarah) adlarıyla sahip olduğu bölümler itibarıyla modern bir üniversite niteliği taşıyordu (Nazli Ismail, *The Lost of Dayah Manyang*, www.acehinstitute.org).

na öncülük etti.⁸ Bu süreçte pek çok tüccarın Malay Yarımadası ve Sumatra Adası'na ticaret yapmak amacıyla Gücerat'ı merkez olarak seçtiği görülür.⁹ İslâm'ın Hindistan merkezli olarak Güneydoğu Asya'ya yayılması aynı zamanda, tarihî devamlılığın bir işareti olarak da okunabilir. Nitekim İslâm öncesi dönemde Malay Yarımadası Hint dini ve kültürünün tesiri altında kalmıştır.¹⁰

İslâmiyet'in ortaya çıkması ile Ortadoğu, Hint Alt kıtası ve Uzak Doğu arasındaki ilişkiler farklı yüzyıllarda farklı açılımlara konu olmuştur. Bu bağlamda üç farklı safhadan bahsetmek mümkündür. İslâm'ın yayılma dönemlerinin ilk safhası olarak değerlendirilebilecek VIII ilâ XII. yüzyıllar arası dönemde, Uzak Doğu ile yapılan ticaret Arap ve Fars asıllı müslüman tüccarların hâkimiyetindeydi. Bir sonraki safha olan XII ve XV. yüzyıllar arasında ticaret hacminin gelişmesi kadar, tüccarlara gezgin sûfler ve ilim adamları eşlik etmeye başladı. Bu dönemde ticaretin yanı sıra, kültürel ilişkilerde de bir gelişme yaşandı. Üçüncü safha olan XV ilâ XVII. yüzyıl ikinci yarısı arasında, batılı sömürgecilerin söz konusu bölgeye yönelmeleri sonucu, Osmanlı Devleti'nin müslüman toplumların güvenliklerini sağlama konusundaki gayreti neticesinde Ortadoğu ile bölge arasındaki ilişkilerde ticarî faaliyetler kadar siyasal ilişkilerin de ön plana çıkmaya başladı.¹¹ Özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti ile Açe İslâm Sultanlığı arasındaki siyasî ve ekonomik ilişkiler dikkat çekici boyutlara vardı. Bu işbirliği sayesinde gerek Kızıldeniz'de gerekse Hint Okyanusu'nda Portekizliler'e karşı mücadelede başarı sağlanabildi. Bu süreçte Hindistan'ın güneybatısında bulunan Gücerat ise her iki devlet arasında irtibatı sağlayan bir geçiş noktası işlevi gördü.¹²

Bu ticarî faaliyetler, aynı zamanda, diğerlerine nazaran bu bölgenin çeşitli dinî akımlarla daha önce tanışmasını sağladı. İslâm'ın Güneydoğu Asya'da yayılmaya başlaması, bölge halklarının hac farızasını yerine getirmek amacıyla Arabistan'a seyahatleri kadar, mevcut ticari faaliyetin de giderek artmasına yol açtı.¹³ Arap tüccarların Güneydoğu Asya'ya yaptıkları seyahatlere zamanla tebliğ faaliyetlerinde bulunmak amacıyla zamanla çeşitli ülkelerden âlimlerin de katıldığı biliniyor. Özellikle 1571 yılından başlayarak 1586 yılına kadar çeşitli İslâm coğrafyalarından âlimlerin Açe'ye geldiği görülür. Bu sürecin başlatıcısı olarak, 1571 yılında Mekke'den Açe'ye gelerek İslâmî bilimlerde dersler veren Muhammed Azhari

⁸ Soebardi, S ve Woodcroft-Lee C.P., "Islam in Indonesia", *The Crescent in the East -Islam in Asia Major-* (ed. Raphael Israeli), London 1982, s. 180-181.

⁹ Robert Irwin, *Islamic World -Cambridge Illustrated History-*, Cambridge, 1996, s. 52.

¹⁰ Moshe Yegar, *Islam and Islamic Institutions In British Malaya*, Jerusalem 1979, s. 5.

¹¹ Azyumardi Azra, *The Transmission of Islamic Reformism To Indonesia: Networks of Middle Eastern and Malay-Indonesian 'Ulama' In The Seventeenth and Eighteenth Centuries*, Columbia University, 1992, s. 119.

¹² Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi* (çev. Halil Berktaş), İstanbul 2000, s. 388.

¹³ Moshe Yegar, 1979, *Islam and Islamic Institutions In British Malaya*, s. 7.

isimli âlim zikredilir. Daha sonra gene Mekke'den Şeyh Ebu el-Hayr bin Hacer ve Şeyh Muhammed Yemanî, Gücerat'tan ise Şeyh Muhammed Ceylani b. Hasan b. Muhammed Açe'ye gelerek İslâmî ilimlerin öğretilmesi ve metafizik, tasavvuf gibi sahalarda önemli çalışmaları ile bölgenin İslâm kültürünün gelişmesinde büyük pay sahibi oldular.¹⁴

1.1. Açe'nin Bölgede Bir İslâm Merkezi Olması

Sumatra'nın kuzey bölgesinde kurulan Samudra-Pasai ve Perlak gibi İslâmiyet'i kabul eden ilk site devletleri İslâm'ın yayılmasında önemli rol oynadı.¹⁵ Malaka Boğazı'nın ve Malaka şehrinin Portekizliler tarafından 1511 yılında ele geçirilmesinin ardından Açe bölgede önemli bir İslâm eğitim ve kültür merkezi haline geldi.¹⁶ 1414 yılında müslüman olan Malaka kralı, Malaka'yı gerek ekonomik gerekse de ilim yönünden önemli bir merkez haline getirdi.¹⁷

Portekizliler'in dünya denizlerinde hâkimiyet kurma çabalarının bir sonucu olarak geldikleri Güneydoğu Asya'da ele geçirdikleri ilk merkez Malaka oldu. Bu tesadüfî bir seçim değildir. Çünkü Malaka Boğazı, yüz yıllardır Arabistan, İran ve Çin arasındaki ticaret yolu üzerinde bulunuyordu. Portekizliler'in işgaline kadar, Malaka şehri çeşitli ülkelerden müslüman tüccarların gerek ticari faaliyetlerini gerçekleştirdikleri, gerekse de bir süre veya sürekli olarak yerleştikleri bir merkezdi. Malaka'nın bu ekonomik öneminin yanı sıra, müslüman tüccarlarla birlikte bölgeye gelen müslüman âlimlerin varlığı bakımından da son derece önemlidir.¹⁸

Portekizliler'in bölgede kurdukları hâkimiyet, gerek müslüman tüccarların gerekse İslâm âlimlerin başka bölgelere göç etmelerini zorunlu kıldı. Bu çerçevede Malaka'ya coğrafi yakınlığı dolayısıyla Sumatra Adası'nın kuzeyinde bulunan Açe bölgesi önemli bir göç merkezi ve zamanla bölgenin en önemli İslâm devleti haline geldi.¹⁹ Portekizliler, Malaka şehrini ele geçirmek sûretiyle Malaka Boğazı'ndaki ticari faaliyeti kontrol altına almanın ilk adımını atmış oldular. Bunun ardından, boğazın öte yakasında, Açe'deki yoğun ticari faaliyete konu olan liman şehirlerini de egemenlikleri altına almalarını zorunlu hale geldi. Bu gelişmeyi önceden sezen Ali Mughayat Şah (1511-1530), Sumatra'nın kuzey bölgesindeki

¹⁴ Amirul Hadi, *Islam and State In Sumatra -A Study of Seventeenth Century Aceh-*, s. 68; Syed Naquib el-Attas, *A General Theory of The Islamization of the Malay-Indonesian Archipelago*, Kuala Lumpur 1969, s. 16.

¹⁵ Luthfi Auni, *The Decline of The Islamic Empire of Aceh (1641-1699)*, s. 17.

¹⁶ Azyumardi Azra, "Education, Law, Mysticism: Constructing Social Realities", s. 156.

¹⁷ Cesar Adib Majul, *Muslims In The Philippines*, Quezon City 1973, s. 41.

¹⁸ Azyumardi Azra, *The Transmission of Islamic Reformism To Indonesia: Networks of Middle Eastern and Malay-Indonesian 'Ulama' In The Seventeenth and Eighteenth Centuries*, 1992, s. 100.

¹⁹ Soebardi, S ve Woodcroft-Lee C.P., "Islam in Indonesia", s. 182.

küçük sultanlıkları birleştirmek sûretiyle 1511 yılında Açe İslâm Devleti'ni kurdu.

Böylece Açe Devleti, Malay dünyasında siyasî, ekonomik alanlarda önemli bir devlet olmanın yanı sıra, özellikle Malaka'dan göç eden ve dışarıdan gelen çok sayıda âlimin çalışmaları sayesinde, bölgede İslâmî eğitim ve kültürün gelişmesinde hayati rol oynayan bir ilim merkezi haline geldi.²⁰ Bu süreçte özellikle XVI. ve XVII. yüzyıllar ayrı bir öneme sahiptir. Öyle ki, bu yüzyıllar içerisinde Açe İslâm Devleti'nin Osmanlı Devleti, Arap Yarımadası ve Hindistan ile kurmuş olduğu siyasî, ekonomik ve askeri ilişkilere, söz konusu bölgelerden gelen âlimlerin de etkisiyle kültürel ve bilimsel bağı geliştirdi.²¹

Açe'de İslâm'ın temsilcisi konumunda olan âlimler ve bağlı oldukları tarikatlar konusunda bazı kaynaklarda şu bilgiler verilmektedir: Hamza Fansurî (Kâdiriyye), Şemseddin Sumatrânî (1575-1630) (Nakşibendiyye), Nureddin Muhammed b. Ali b. Hasan el-Hamid el-Raniri (ö. 1658)²² (Rufaiyye) ve Abdurrauf bin Ali el-Cavi el-Fansuri el-Singkilî (1615-93)²³ (Şettâriyye) gibi âlimler zikredilmektedir.²⁴ Özellikle Hamza Fansurî ve öğrencisi Şemseddin Sumatrânî gerek İbn Arabî'nin vahdet-i vücûd anlayışının gerekse de Kâdiriyye tarikatının temsilcisi olmalarına rağmen, bir ekol olarak varlıklarını devam ettiremediler.²⁵ Yukarıda adı geçen dört büyük âlim sadece Açe'de değil, aynı zamanda, Malay-Endonezya dünyasında İslâm düşüncesinin ve pratiğinin şekillenmesinde ve ivme kazanmasında büyük pay sahibi oldu.²⁶ Hamza Fansurî, Açe sultanlığında görev almadan önce çeşitli konularda ilmini artırmak amacıyla Pahang, Banten, Kudüs, Siam, Mekke ve Bağdat'a gitti. Bağdat'ta bulunduğu sırada tasavvufu tanıdı ve sûfizm konusunda derinleşti. Fansurî'nin öğrencisi olduğu ifade edilen Şemseddin Sumatrânî, Açe Sultanlığı'nda şeyhülislâmlık makamına kadar yükselmekle kalmadı, aynı zamanda, devlet yönetimindeki bilgi ve yeteneği sayesinde sarayın dış ilişkiler sorumluluğunu üstlendi. Sumatrânî'nin 1602 yılında İngiltere Kraliçesi I. Elizabeth'in bir mektubunu getiren Captain James Lancaster'ı sarayda kabul etmesi saraydaki mevki konusunda bir fikir

²⁰ Azyumardi Azra, "Education, Law, Mysticism: Constructing Social Realities", s. 156.

²¹ Soebardi, S ve Woodcroft-Lee C.P., "Islam in Indonesia", s. 182.

²² Amirul Hadi, *Islam and State In Sumatra -A Study of Seventeenth Century Aceh-*, Leiden 2004, s. 153.

²³ *a.g.e.*, s. 84.

²⁴ Peter Riddell, *Islam and the Malay-Indonesian World -Transmission and Responses-*, s. 104, 110, 116, 123.

²⁵ İsmail Hakkı Göksoy, "Endonezya'da Tasavvufî Hareketler ve Bazı Özellikleri", *Tasavvuf*, sy.11 (Temmuz-Aralık 2003), s. 79.

²⁶ Oman Fathurahman, "The Cultural Emergency Relief Action: The Rebuilding Manuscript Library in Dayah Tanoh Abee", Aceh, <http://naskahkuno.blogspot.com/2006/09/cultural-emergency-relief-action.html>

vermektedir.²⁷

İlerleyen dönemlerde özellikle Hollandalılar'ın, o zamanlar Doğu Hint Adaları olarak bilinen bugünkü Endonezya Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan geniş coğrafyayı sömürgeleştirerek bunu yaklaşık 350 yıl gibi uzun bir süre devam ettirmesi, İslâm'ın bölgedeki varlığının tehdit altında olduğunu da ortaya koymaktadır. Ancak, özellikle Açe bölgesinin söz konusu bu sömürgeleştirmeden neredeyse XIX. yüzyıl sonlarına kadar doğrudan etkilenmemiş olması, gerek buradaki İslâmî yapının sağlamlığı, gerekse de bu varlığı ile diğer takımadalarda İslâmî yaşam tarzının devam ettirilmesine yönelik dolaylı ve doğrudan katkısını ortaya koyan tarihsel bir gerçeklik taşımaktadır. Bu hususun, tıpkı yüzyıllar öncesinde olduğu gibi, bugün de Açe halkının İslâmî duyarlılıklarının ve pratiklerinin diğer takımadalardakinden çok daha ileri düzeyde olduğu herkes tarafından kabul edilmektedir. Açe'de İslâm dininin sosyal, siyasal ve kültürel alandaki hâkimiyeti, II. Dünya Savaşı sonrasında Endonezya Cumhuriyeti'nin kurulması sırasında Açe bölgesine, başka bölgelere tanınmayan özel yönetim statüsü verilmesiyle de somutlaştı.²⁸

1.2. Açe Sultanlarının İlme Verdikleri Önem

Açe sultanları, kurulduğu ilk günden itibaren, ilk sultandan başlayarak İslâm'ın bu topraklarda egemen olması konusunda gereken hassasiyeti sergiledi. Bunun bir gereği olarak da İslâm âlimlerinin bölgeye daveti, korunup kollanması konusunda her türlü hassasiyet gösterildi. İlk sultan Ali Mughayat Şah'ın (ö. 1530), İslâm'ı bir hayat nizamı olarak tesisi; Alaaddin Riayet Şah el-Kahhar'ın, Portekizliler'e karşı verdiği savaşta Osmanlı Devleti'nden yardım istemesi; el-Kahhar'ın oğlu Sultan Hüseyin'in (1571-1579) âlimlere hürmet göstermesi bunun işaretleridir.²⁹

Açe Sultanlarının, özellikle 17. yüzyıl başlarına tekabül eden sultanlığın gelişme döneminde, çeşitli İslâm ülkelerinden âlimleri Açe'ye davet etmeleri, danışman olarak sarayda görevlendirmeleri, söz konusu âlimlerin kaleme aldıkları eserler ile Güneydoğu Asya'nın İslâm kültür ve yaşamının gelişmesine önemli katkılar yaptı.³⁰

Çeşitli dönemlerde Malay dünyasının dışından Açe'ye çok sayıda âlimin geldiği bilinmektedir. Açe'ye yerleşen âlimler, buranın Güneydoğu Asya'nın önemli

²⁷ Yusny Saby, *Islam and Social Change -The Role of the Ulema in Acehnese Society-*, Bangi 2005, s. 48, 52.

²⁸ Reinhard Schulze, *A Modern History of The Islamic World* (çev. Azizeh Azodi), New York 2002, s. 88.

²⁹ Amirul Hadi, *Islam and State In Sumatra -A Study of Seventeenth Century Aceh-*, s. 61.

³⁰ Peter Riddell, *Islam and the Malay-Indonesian World -Transmission and Responses-*, London 2001, s. 103-139.

bir İslâm eğitim merkezi haline gelmesini sağladıkları gibi, kendilerinin ve yetiştirdikleri öğrencilerin çeşitli bölgelerde sürdürdükleri tebliğ faaliyetleri³¹ ve bu süreçte ortaya koydukları dinî ve felsefî eserlerle Malay dünyasında önemli rol oynadılar.³² Âlimlerin Açe'ye gelmelerinin temel nedenlerinden biri, Açe İslâm Devleti'nin başında bulunan sultanların İslâm dininin yayılmasına ve dolayısıyla ilme önem vermeleridir.³³ Bunun örneklerinden biri, Indera Purba adındaki âlimin İskender Muda'nın hocası olarak görevlendirilmesi ve daha sonra bu âlimi kadılık makamına atanmış olmasıdır.³⁴ Açe'de kadılık makamında bulunan bir âlim. Öte yandan sultan tarafından kendisine bahşedilen bir devlet görevlisi olarak da hizmet veriyordu.³⁵

Âlimler, ilim merkezleri olarak camilerin yanı sıra, halka (halqah) denilen meclislerde öğretim faaliyetlerini sürdürdüler. Çeşitli kaynaklarda zikredildiği üzere, Açe'de dinî eğitim veren çeşitli kurumlar bulunuyordu. Bu kurumlar arasında "meunasah", "rangkang" ve "dayah" ön plâna çıkmaktadır. Bu kurumların başında yer alan veya eğitim veren hocalara saygı ifadesi olarak ve toplumdaki statülerinin bir ifadesi olarak "teungku" denir.³⁶ Bu ifade bugün de geleneksel eğitim kurumlarında kullanılmaya devam etmektedir.

Gerek bu makale bağlamında ele aldığımız Dayah Tanoh Abee, gerekse de benzeri diğer kurumlar bakımından dikkat çekici olan husus, İslâmî ilimlerin okutulduğu bu eğitim kurumlarında öğrenim gören öğrencilerin, sadece Açe bölgesinden değil, aynı zamanda, Malay dünyasının farklı coğrafyalarından geliyor olmalarıdır. Bu öğrencilerden bir bölümü öğrenimlerini tamamladıktan sonra memleketlerine geri dönerek oralarda benzeri eğitim kurumları açıyor ve böylece İslâmî ilimlerin yaygınlaşmasına ve halkın İslâmî şuurunun gelişmesine katkıda bulundular.

Dayah, yatılı öğrenim merkezidir. Bu anlamda sadece öğrenciler değil, aynı zamanda, öğretici kadrolar da dayah'da yaşıyorlardı. Bu durum, öğrencilerin günün her saati hocaları ile irtibat içerisinde olmalarını sağlıyordu. Dayah'da verilen dersler Açece ve Malayca olmakla birlikte öğrenciler, aynı zamanda,

³¹ Azyumardi Azra, "Education, Law, Mysticism: Constructing Social Realities", s. 156.

³² Syed Naquib el-Attas, *A General Theory of The Islamization of the Malay-Indonesian Archipelago*, Kuala Lumpur 1969, s. 7.

³³ Bruneissen, "Tarikatların Güneydoğu Asya'daki Kökleri ve Gelişimi", s. 74.

³⁴ Amirul Hadi, *Islam and State In Sumatra -A Study of Seventeenth Century Aceh-*, s. 165.

³⁵ *a.g.e.*, s. 162.

* Meunasah: Önceleri ibadet yeri olarak kullanılan küçük bir mekân iken, daha sonra çocuklara temel düzeyde İslâmî bilgilerin aktarıldığı ve Kur'an'ın öğretildiği bir yer haline dönüşmüştür.

** Ranggang: Meunasah'da temel İslâmî eğitimi alan çocuklar öğrenimlerine daha üst düzeyde devam etmek için rangang adı verilen orta dereceli eğitim kurumuna devam etmektedirler (Azra, "Education, Law, Mysticism: Constructing Social Realities", s. 156).

³⁶ *a.g.e.*, s. 157.

Arapça da öğreniyorlardı. Dayah'da sadece İslâmî ilimlerin yanı sıra, coğrafya, felsefe ve matematik gibi bilimler de okutuluyordu.³⁷

Bütün bu hususlar dikkate alındığında, bütün bir bölgenin İslâmlaşmasında ve İslâmî bilincin yerleşmesinde dayah'ın göz ardı edilemeyecek bir önemi vardır.

2. el-Firus el-Bağdâdî Ailesi

el-Firus el-Bağdâdî ailesi, künyeden de anlaşılacağı üzere, Bağdat kökenli bir ailedir. Tanoh Abee Kütüphanesi'nde bulunan *Shattariyya* isimli eserin ilk sayfasında yazılı olan soy kütüğünde bu zâviyenin ilk liderinin adının ise Şeyh Nayi el-Firus el Bağdâdî olduğu yazılıdır.³⁸

Firus el-Bağdâdî, 1627 yılında Bağdat'tan altı kişiyle birlikte Açe'ye geldi. Bu yedi kişiden üçü, Firus el-Bağdâdî'nin kardeşiydi. Dört kardeş içinde yaşça en büyük olan Firus, kardeşleri ile birlikte Açe'de Sagou XXII Mukim bölgesine, diğer üç kişi ise, Kuzey Açe'de bugünkü Di Tiro kasabasına yerleşti.³⁹ Bu dönemde Açe İslâm Devleti'nin başında İskender Muda bulunuyordu. Yedi kişinin aynı anda, Açe'ye gelmesi bir anlamda daha sonra değineceğimiz üzere İskender Muda'nın İslâm'a ve ilim adamlarına verdiği değeri ortaya koymaktadır.

Firus el-Bağdâdî, kardeşleriyle birlikte başkent Banda Açe'ye yaklaşık 50 kilometre mesafedeki Selimium'da bulunan ve bugün Tanoh Abee adıyla anılan köye yerleşerek Dayah Tanoh Abee adında bir zâviye kurdular. Zâviyenin başına Firus geçti.⁴⁰ Açe'ye gelen âlimler ya yerli âlimlerin veya yönetimde bulunan ailelerin evlenmek sûretiyle kısa sürede halkla doğrudan bağ tesis etme geleneğini⁴¹ Firus el-Bağdâdî de sürdürdü ve yönetici sınıfa mensup bir ailenin kızıyla evlendi.

Bu ilim merkezi kuruluşundan itibaren önemli bir ilim yuvası olma vasfı kazandı. Öyle ki, Dayah Tanoh Abee, Sultan İskender Muda'dan sonra yerine geçen evlathığı Sultan Alaaddin Mugayat Şah İskender Sâni (1636-1641) ve Sultan Ratu Tajul Alam Safiadüttin (1641-1675) dönemleri boyunca Açe'nin önde gelen zâviyesi oldu.⁴²

³⁷ Azra, "Education, Law, Mysticism: Constructing Social Realities", s. 157.

³⁸ Oman Fathurahman, "The Cultural Emergency Relief Action: The Rebuilding Manuscript Library in Dayah Tanoh Abee", Aceh, <http://naskahkuno.blogspot.com/2006/09/cultural-emergency-relief-action.html>.

³⁹ Ali Hâşimî (ed.), *Ulama Aceh*, Mujahid Pejuang Kemerdekaan dan Pembangun Tamadun Bangsa 1997, s. 3.

⁴⁰ *a.g.e.*, s. 4.

⁴¹ Nakamura Mitsuo, "Introduction", *Islam & Civil Society In Southeast Asia*, Singapore 2001, s. 8.

⁴² Ali Hâşimî, *Ulama Aceh*, s. 4.

2.1. Aile'nin Açe'ye Geldiği Dönemde Sosyal ve Siyasal Yapı: İskender Muda Dönemi (1607-1636)

Firus el-Bağdâdî'nin dokuzuncu nesilden torunu olan Muhammed Dahlan'ın ifadesiyle Firus el-Bağdâdî 1627 yılında Açe'ye geldi.⁴³ Bu dönem, Açe devletinin her alanda büyük bir gelişme ve kalkınma içerisinde olduğu döneme tekabül eder. Firus el-Bağdâdî, bu gelişmenin din ilimleriyle ilgili sahada yer edinecek ve yüzyıllar boyu devam edecek bir ilim merkezinin temellerini attı.

1607 yılında Açe Devleti'nin başına geçen Sultan İskender Muda, Açe tarihi içerisinde gerek ekonomik ve siyasal gelişmeyi zirve noktasına çıkarması gerekse de ilme verdiği değer ve bu konuda bizzat yaptığı katkılardan ötürü son derece önemli bir yere sahiptir. İ. Muda'nın bu çabası, Açe sultanlığının dönemin uluslararası camiası içerisinde önemli bir İslâm devlet kültür ve medeniyeti merkezi olmasını sağladı. Bu özelliği sayesinde Açe devleti, söz konusu dönemde dünyada mevcut diğer İslâm devletleri ile yakın ilişkiler kurdu.⁴⁴

İskender Muda, Sumatra Adası'nda ve Malaka Boğazı civarında Açe'nin nüfuzunu genişletmek yönünde girişimlerde bulunmaya ve bu yolda askeri çözümlere baş vurmaktan geri durmadı. Muda, bu çerçevede Deli, Kedah, Perak, Cohor ve Pahang sultanlıklarını hakimiyeti altına almak amacıyla seferler düzenledi.⁴⁵ Bu dönemde, Açe kültürel ve siyasal alanda gelişmeler kaydederken, ekonomi alanında da zirve noktasına ulaştı ve Sumatra Adası'nın baharat ticaretinde tekeli elinde bulundurmak sûretiyle sultanlığın altın dönemi yaşandı.⁴⁶

Açe'de faaliyet gösteren çeşitli seviyelerdeki İslâmî öğretim kurumlarının tarihsel olarak kökeni tam olarak bilinmemekle birlikte, bu kurumların özellikle Sultan İskender Muda döneminde şekillenmeye başladığı ve giderek önem kazandıkları ileri sürülmektedir. Bu kurumlar arasında dikkat çekenleri “meunasah” (ilk öğretim kurumu) “rangkang” (orta öğrenim kurumu) ve “dayah”dır (yüksek öğrenim kurumu).⁴⁷

Açe devletinin önemli sultanlarından en önemlisi kabul edilen İskender Muda, gerek Açe'de gerekse İslâm kültür ve medeniyetinin yayılması konusunda önemli katkılarda bulundu. İslâm dünyasının farklı bölgelerinden Açe'ye âlimlerin gelmesini teşvik etti ve bu desteğiyle Açe'nin bir ilim merkezi olmasında önemli pay sahibi oldu.⁴⁸ XVI. yüzyılda Hamza Fansurî ve daha sonra da XVII.

⁴³ Muhammed Dahlan ile yapılan görüşmeden (M. Özay).

⁴⁴ Soebardi, S ve Woodcroft-Lee C.P., “Islam in Indonesia”, s. 182.

⁴⁵ Barbara Watson Andaya, Y. Leonard Andaya, *A History of Malaysia*, London 1986, s. 61.

⁴⁶ James Minahan, *Nations without states -A Historical Dictionary of Contemporary National Movements-*, Connecticut 1996, s. 5.

⁴⁷ Luthfi Auni, *The Decline of The Islamic Empire of Aceh (1641-1699)*, s. 35; Azyumardi Azra, “Education, Law, Mysticism: Constructing Social Realities”, s. 156.

⁴⁸ Peter Riddell, *Islam and the Malay-Indonesian World -Transmission and Responses-*, s. 103.

yüzyılda, özellikle Muda döneminde çok sayıda âlimin İslâmî bilgilerini artırmak amacıyla Mekke ve Medine'ye gitmesi ve kimilerinin uzunca bir süre orada kalması kadar, Hindistan ve Arabistan'dan gelen İslâm âlimleri Açe'yi ziyaret ederek İslâm'ın gelişmesine katkı yaptılar.⁴⁹ Fansurî, ayrıca kutsal topraklarda Kadiriyye tarikatına müntesip olmasıyla bu anlamda da kendisinden sonra gelen Açeli âlimlere örnek teşkil etti.⁵⁰

Açeli âlimlerin, özellikle XVI. yüzyıl ikinci yarısından başlayarak XVII. yüzyıl sonuna kadar devam eden süreçte ortaya koydukları eserlerde kullandıkları dil itibarıyla da modern Malayca'nın gelişmesine önemli katkı yaptılar. Siyasî alanda İslâm birleştirici bir unsur olarak dikkat çekerken, XVI. yüzyıldan itibaren başlayan sömürgecilik hareketleri karşısında din ve dil birliği ulusal bilincin şekillenmesinde de son derece önemli rol oynadı.⁵¹

Sultan İskender Muda'nın İslâm inancının gerek Açe'de gerekse Açe dışındaki bölgelerde geliştirilmesi ve toplumsal yaşamda daha çok yaygınlaştırılması arzusunun bir ifadesi olarak, başta günümüzde gerek Açe Eyaleti'nin gerekse Endonezya'nın dinî mimarisinde son derece önemli bir yere sahip olan Beyturrahman Camii inşa edildi.⁵²

Tanrı'nın doğası ve Tanrı-insan ilişkisinin ele alındığı eserlerin yanı sıra, diğer İslâm coğrafyalarında olduğu gibi, Açe'de de sûfî hareketin canlandığı görülmektedir.⁵³ Özellikle bu dönemde, Muda'nın da desteğiyle vahdet'ül vücud akımı egemen oldu ve Fansurî'nin başlattığı bu ilmi tartışmalar Şemseddin Sumatrânî ile devam etti. İskender Muda'nın, âlimlere verdiği önemin ve desteğin bir ifadesini, yukarıda da işaret ettiğimiz üzere Şemseddin Sumatrânî'yi şeyhülislâm olarak atamasında görmek mümkün.⁵⁴

2.2. el-Firus el-Bağdâdî Ailesi ve Silsilesi

Bu bölümde el-Firus el-Bağdâdî ailesinin silsilesi bugüne kadar kısaca ele alınacak. Burada zikredilen isimler sırasıyla Dayah Tanoh Abee zâviyesinin başında görev yapmış kişilerdir. Ancak bugüne değin yapılan çalışmalarda aile bireylerinin biyografileri hakkında pek fazla bilgi elde edilememiştir. Bunun sebeplerinden biri geçmişte bu konuda herhangi bir yazılı eserin ortaya konmamış olma ihtimali kadar, bir dönem yaklaşık on bin civarında eserin bulunduğu kütüpha-

⁴⁹ Soebardi, S ve Woodcroft-Lee C.P., "Islam in Indonesia", s. 182.

⁵⁰ Peter Riddell, *Islam and the Malay-Indonesian World -Transmission and Responses-*, s. 104.

⁵¹ al-Attas, *A General Theory of The Islamization of the Malay-Indonesian Archipelago*, s. 7, 8.

⁵² Amirul Hadi, *Islam and State In Sumatra -A Study of Seventeenth Century Aceh-*, s. 92.

⁵³ Peter Riddell, *Islam and the Malay-Indonesian World -Transmission and Responses-*, s. 103-4.

⁵⁴ *a.g.e.*, s. 111-132.

nede bugün sadece bin civarında eser olması*, dolayısıyla aile bireylerinin biyografilere ile ilgili metinlerin zaman içerisinde kaybolmasıyla açıklanabilir. Bu nedenle aile fertlerinin özellikle doğum ve ölüm tarihlerindeki bilgi verilememiştir.

a) Firus el-Bağdâdî

el-Firus el-Bağdâdî adıyla anılan ailenin ilk neslinin temsilcisi olan Firus el-Bağdâdî, üçü kardeşi olmak üzere toplam altı kişi ile birlikte 1627 yılında Açe'ye geldi.⁵⁵

Firus el-Bağdâdî kardeşlerinin de yardımıyla başkent Banda Açe'ye yaklaşık 50 kilometre mesafedeki Selimium'da Tanoh Abee köyüne yerleşti. Burada yakın zamana kadar önemini korumuş olan bir Dayah, yani zâviye kurdu. Firus el-Bağdâdî, Açeli bir âlimin kızıyla evlendi ve bu evlilikten sekiz çocuğu oldu. Nayan, Molek ve Hana Purba adındaki üç çocuğu tıpkı kendisi gibi âlim oldular. Firus el-Bağdâdî'nin ölümünün ardından dayah'ın yönetimi Nayan üstlendi.⁵⁶

b) Şeyh Nayan Firus el-Bağdâdî

Nayan, ilk dinî eğitimini Tanoh Abee'de babasından aldı. Daha sonra eğitimini Açe'nin önde gelen zâviyelerinden olan **Dayah Leupue di Peunayong**'da dönemin önde gelen âlimi Tunku Chik di Leupue lâkaplı Şeyh Davud b. İsmail bin Mustafa Rûmî'nin* yanında sürdürdü.⁵⁷

* Kütüphanedeki metinlerin sayısı konusunda 1000, 2000 ve 3500 gibi değişik rakamlar verilmektedir. Burada M. Dahlan ile yaptığımız görüşmeden ve kütüphaneden edindiğimiz izlenimden yola çıkarak kitap sayısının 1000 civarında olduğunu ifade etmeyi tercih ediyoruz (M. Özey).

⁵⁵ Ali Hâşimî, *Ulama Aceh*, s. 3.

⁵⁶ a.g.e., s. 4.

* Şeyh Davud bin İsmail bin Mustafa Rumi, Tunku Chik di Leupue (Leupue, bugün başkent Banda Açe'de bir semtin adı) olarak veya Baba Davud (Baba Rûmî) tanınıyor. Osmanlı topraklarından gelen Baba Davud, Şeyh Abdür-rauf Şeyh Kuala'nın öğrencisidir. Baba Davud, Şeyh Kuala ile birlikte Banda Açe'de Dayah Manyang Leupue adıyla bir İslâm Enstitüsü kurdu. Şeyh Davud'un yazmış olduğu kitap *Risalah Masailal Muhtadi li Ikhwaniil Muhtadi* (Yeni Başlayan Kardeşlerimiz İçin Hidayet Rehberi) adını taşır. İslâm okullarında önemli bir eser olarak okutulan bu kitap, Endonezya'da yüz binlerce öğrencinin yetişmesine katkıda bulundu. Bu çalışma bugün dahi Açe'deki dinî okullarda okutulmaktadır. (Ali Hâşimî, *Bunga Rampai Revolusi dari Tanah Aceh*, Jakarta 1978, s. 81). Baba Davud lakabıyla tanınan bu âlimin adında 'Rûmî' isminin geçmesine değinmekte fayda var. Rum kelimesi Arap ve Fars kaynaklarında Bizans ve Roma İmparatorluğu için kullanılmaktadır. Osmanlı Devleti, XV. yüzyılın ikinci yarısında önemli bir dünya devleti haline geldiğinde Rum adıyla anılmaya başlandı. Osmanlı Devleti'nin siyasal ve kültürel gücü bütün İslâm dünyası gibi, Malay-Endonezya Takımadaları'ndaki İslâm sultanlıklarını da etkiledi. Bu çerçevede XV. yüzyılda Malay-Endonezya dünyasındaki müslümanlar, İstanbul'u fethetmesinden ötürü Osmanlı'yı 'Rum Krallığı' (Raja Rum) adıyla andıklarını ifade edebiliriz. (Azyumardi Azra, *The Transmission of Islamic Reformism To Indonesia: Networks of Middle Eastern and Malay-Indonesian 'Ulama' In The Seventeenth and Eighteenth Centuries*, s. 103).

Nayan Firus, bu zâviye de ayrıca Şeyh Davud'un halifesi olan Şeyh Burhaneddin Ulakan'dan da (ö. 1704) dersler aldı.⁵⁸ Şeyh Burhaneddin, Şatiriyye tarikatının önemli temsilcilerinden biri olması hasebiyle,⁵⁹ Dayah Tanoh Abee'nin Şatiriyye tarikatına mensubiyetinin bu dönemde başlamış olma ihtimali yüksektir.

Söz konusu bu eğitiminin sonunda Dayah Leupue'dan icazet alan Nayan Firus Tanoh Abee'ye geri dönerek, babasının bıraktığı yerden hizmete devam etti. Nayan Firus, Dayah Tanoh Abee'de hocalığının yanı sıra, Sagou XXII Mukim'deki yönetimin yanı sıra, kadılık görevinde de bulundu. Nayan Firus'la yerel yönetimde de görev alma uygulaması bir gelenek haline geldi. Böylece Dayah Tanoh Abee'nin başına geçen âlim, aynı zamanda, kadılık görevinde bulundu. Şeyh Nayan Firus kendisinden sonra yerine geçecek olan oğlu Abdül Hafız'ı bizzat kendisi yetiştirdi.⁶⁰

c) Şeyh Abdulhâfız el-Bağdâdî

Şeyh Nayan zamanında Dayah Tanoh Abee önemli bir ilim çevresi olma yolunda önemli bir yol kat etti. Dayah'ta verilen eğitim sadece dinî ilimlerle de sınırlı kalmadı. Dayah'ta fıkıh, tasavvuf, ahlâk, kelam, tefsir ve hadis'in yanı sıra, tarih, mantık matematik ve felsefe eğitimi de veriliyordu. Öğrenim kurumundaki verilen bu çeşitli ilimler sayesinde burada yetişen öğrenciler Açe'deki gerek çeşitli eğitim kurumlarında gerekse de idari mekanizmada görev alacak bilgi ve donanıma sahip oluyordu.

Şeyh Abdulhâfız'ın evliliğinden üçü kız biri erkek dört çocuğu dünyaya geldi. Abdulhâfız, kendisinden sonra Dayah'ın başına geçmesini istediği oğlu Abdurrahim'i bizzat kendisi yetiştirdi. Bu dönemde Dayah Tanoh Abee önemli bir eğitim merkezi olması bağlamında gelişmesini devam ettirdi. Bu dönemde ayrıca, Dayah'ın aynı bölge içerisinde, Açe Nehri yanında Tuwi Ketapunang'a taşındı. Bu dönemde Dayah'ın gelişmesi bir başka sayhaya geçmiş oldu. Bunun üzerine eski merkez kadınlara eğitim veren bir merkez olarak varlığı devam ettirdi. Şeyh Abdulhâfız da tıpkı babası gibi hem Dayah'ın yönetimini üstlendi hem de kadılık görevini yürüttü.⁶¹

d) Şeyh Abdurrahim Hâfız el-Bağdâdî

Abdurrahim Hâfız, babasının ardından Dayah'ın başına geçti. Her dönemde

⁵⁷ Hâşimî, *Ulama Aceh*, s. 4.

⁵⁸ *a.g.e.*, s. 4.

⁵⁹ İsmail Hakkı Göksoy, "Endonezya'da Tasavvufi Hareketler ve Bazı Özellikleri", s. 83.

⁶⁰ Hâşimî, *Ulama Aceh*, s. 5.

⁶¹ *a.g.e.*, s. 5.

yeniliklerle gündeme gelen Dayah, Abdurrahim Hafız döneminde de böylesi bir yeniliğe tanık oldu. Abdurrahim, dedesi Şeyh Firus el-Bağdâdî'nin kurmuş olduğu kütüphanenin genişletilmesi konusunda büyük yararlılıklar gösterdi. Bu anlamda, Osmanlı Devleti ile kurulmuş olan askeri ilişkilerin, ilim sahasında da devam ettirildiğine tanık olunmaktadır. Abdurrahim, kütüphanenin zenginleştirilmesi bağlamında Osmanlı'dan eserler getirtti. Ayrıca, gerek kütüphanenin zenginleştirilmesi gerekse öğrencilerin kitap ihtiyacının giderilmesi amacıyla Dayah'daki öğrenciler tarafından getirilen eserler elle yazılarak çoğaltıldı. Bu çoğaltma faaliyeti sayesinde dayah'da Arap kaligrafi sanatı gelişme gösterdi.

Abdurrahim, tıpkı babası gibi kadılık görevinde bulundu. Abdurrahim yaptığı evlilikten dördü kız ve biri erkek olmak üzere beş çocuğu dünyaya geldi. Muhammed Salih adındaki oğlu, Şeyh Abdurrahim'den sonra Dayah'ın başına geçti.⁶²

e) Şeyh Muhammed Sâlih el-Bağdâdî (ö. 1855 (H. 1272))

Bu dönemde Muhammed Sâlih, babasından devraldığı Dayah yönetimini devam ettirdi. Aynı zamanda, kadı olarak da görev yaptı. Beşi kız, dokuzu erkek olmak üzere 14 çocuğu dünyaya geldi.⁶³

Muhammed Sâlih, çok sayıda erkek çocuğu olmasına rağmen, bu çocuklarından sadece biri âlim olma vasfına sahip oldu. Muhammed Sâlih'in Dayah liderliği kısa sürdü ve hicrî 1272 yılında vefat etti.⁶⁴

f) Şeyh Abdulvahab el-Bağdâdî (ö. 1894)

Abdulvahab, sahip olduğu özellikler bakımından, büyükbabası Şeyh Firusi el-Bağdâdî'ye benziyordu. Hatta kimi ifadelerle göre, ilmî bakımdan ondan daha da önemli bir seviyeye ulaşmıştı.

Her yeni şeyhin kendi döneminde getirdiği yeniliklere Abdulvahab'ın Mekke ve Medine'ye gidip bir süre orada İslâmî ilimlerde vukufiyetini devam ettirmesi eklendi. Kutsal topraklarda geçirdiği yıllar boyunca Abdulvahab bir yandan da kaligrafi çalışmalarını ilerletme fırsatı buldu ve bu yeteneğini geliştirmek amacıyla kaleme aldığı eserleri de Açe'ye dönüşünde beraberinde götürdü.

Abdulvahab Açe'ye döndüğünde Dayah'ın kütüphanesinin daha da zenginleştirilmesi konusunda önemli çalışmalar gerçekleştirdi. Öyle ki, bu dönemde kütüphanede on binin üzerinde kitaba ulaşıldığı ifade edilmektedir. Dayah'ta verilen eğitim ve öğretim faaliyetleri Güneydoğu Asya'nın en önemli kurumla-

⁶² Hâşimî, *Ulama Aceh*, s. 6.

⁶³ a.g.e., s. 6.

⁶⁴ a.g.e., s. 7.

rından biri haline geldi. Tıpkı babası ve dedesi gibi kadılık görevinde bulundu ve Tuku Panglima Polem Bri Muda Perkasa Banda Muda ile birlikte Açe İslâm Sultanlığı'nda Sagou XXII Mukim'de İslâm yasalarının etkin bir şekilde uygulanmasına gayret etti.⁶⁵

Bu dönemde Açe tarihinin en önemli olaylarından biri meydana geldi. Yüzyıllarca Cava Adası'nı işgal etmiş ve sömürgeleştirmiş olan Hollanda bu süreç sonunda Açe'yi de ele geçirmeyi plânlıyordu. Bu amaçla 26 Mart 1873 tarihinde Hollanda'nın Güneydoğu Asya'daki en büyük armadası Banda Açe'ye saldırdı.⁶⁶ 1874 yılında Hollanda sultanlık sarayını bulunduğu Kraton'u ele geçirdi ve sultanın kısa süre sonra hayatını kaybetmesiyle Açe birlikleri lidersiz kaldı. Şeyh Abdulvahab döneminde Hollanda-Açe Savaşı'nın başlaması üzerine Dayah'ın önemi bir başka yönüyle de ortaya çıktığı görülmektedir. Hollandalılar'ın başkentteki varlığı ve Selimium'a doğru ilerlemesi ve ardından 1879 yılında burayı da ele geçirmeleri üzerine, 1881 yılında ulemânın liderliği ele alması konusunda görüş birliği sağlandı ve böylece mücadelenin merkezini dayahlar oluşturdu.⁶⁷ Abdulvahab, vatanın düşman tehdidi altında bulunduğu bu dönemde hacca gitmekten vazgeçtiği gibi, bu davranışı diğer müslümanlar tarafından da örnek alındı.⁶⁸

Abdulvahab'ın da katıldığı bölge yetkililerinin yaptığı bir toplantıda Sagou XXII Mukim'de bir askeri birlik tesis edilmesi kararı alındı. Tıpkı bölgedeki diğer ilim adamları gibi, Şeyh Abdulvahab da Hollandalılar'a karşı verilen bu savaşta yerini aldı. Bu süreçte Abdulvahab'ın kız çocuklarından bazıları da savaşta aktif rol aldılar. Abdulvahab 1894 tarihinde hayatını kaybetti. Abdulvahab'ın dört evliliğinden toplam otuz üç çocuğu oldu. Bu çocuklarından yerine geçebilecek düzeyde âlim olabilen ise sadece Muhammed Said olmuştur.⁶⁹

g) Şeyh Muhammed Said el-Bağdâdî

Şeyh Muhammed Said, Hollanda ile savaşın yoğun bir şekilde devam ettiği zor bir dönemde dayah'ın başında görevini sürdürmeye çalıştı. Dayah Tahon Abee, Sabil Savaşı'nda cihad ruhunun ön plâna çıkartılmasında bizzat öncü rol oynadı. Muhammed Said, bir yandan dayah'da eğitim faaliyetlerine devam ederken, bir yandan da vatanın kurtarılması mücadelesine destek verdi. Bu mücadele sırasında Hollandalılar Tanoh Abee'ye baskın düzenleyerek Şeyh Muhammed Said'i esir alarak başkent Banda Açe'ye getirdiler. Beytürrahman

⁶⁵ Hâşimî, *Ulama Aceh*, s. 7.

⁶⁶ Di Tiro, Hasan, "The Legal Status of Aceh-Sumatra Under International Law", www.asfnl.org

⁶⁷ Saby, Yusny, Saby, Yusny, *Islam and Social Change -The Role of the Ulema in Acehnese Society-*, s. 58-9.

⁶⁸ *a.g.e.*, s. 62.

⁶⁹ Hâşimî, *Ulama Aceh*, 1997, s. 8-9.

Camii'ne yaklaşık bir kilometre mesafede, bugün Kedah mevkiinde, halkın 'bengis' dediği hapishanede tutsak ettiler. Şeyh Muhammed Said iki yıl üç ay on gün bu hapishanede kaldı ve burada vefat etti. Halk, büyük saygı ve sevgi beslediği Şeyh Muhammed Said'in cenazesinin Hollandalılar tarafından taşınmasına karşı çıktı ve Muhammed Said'in cenazesini 50 kilometrelik yol boyunca omuzlarında taşıyarak Tanoh Abee'ye getirerek defnettiler. Muhammed Said'in ikisi kız, üçü erkek olmak üzere beş çocuğu dünyaya geldi.⁷⁰

h) Tunku Muhammed Ali el-Bağdâdî (1861-1969)

Muhammed Said'in oğullarından biri olan Muhammed Ali, babasının vefatı üzerine Tanoh Abee'nin başına geçti. Büyük bir âlim olmasa da sahip olduğu karakteri ve Hollandalılar'a karşı gösterilen büyük mücadeledeki rolünden ötürü dayah tarihinde önemli bir yere sahiptir.

Muhammed Ali, Cavi diline hakimiyetinden ötürü 'Cavi âlimi' unvanı ile anılmaktadır. Muhammed Ali, Hollandalıların, Açe Sultanlığı'nın merkezi olan Kraton olarak bilinen mevkiyi ele geçirmelerinin ardından, kısa sürede Tanoh Abee'nin bulunduğu mevkiye saldıracaklarını düşünüyordu. Muhammed Said'i böylesi bir tahmine sevkeden ise, Tanoh Abee'nin tıpkı Dayah Lambirah, Dayah Rumpet, Dayah Indrapuri ve Dayah lam Diran gibi cihad merkezlerinden biri olmasından kaynaklanıyordu.

Bunun üzerine M. Ali, zâviyede bulunan 10.000'i aşkın değerli eseri bir an önce emniyetli bir yere taşımaya karar verdi.⁷¹ Bu eserlerden bazıları Tanoh Abee'nin çevresindeki köylerdeki evlerde saklayan Muhammed Ali, Açe Sultanı'nın savaşı sürdürdüğü Keumala'daki birliklere katılmak üzere yola çıktı. Muhammed Ali Tanoh Abee'den yaklaşık 30 kilometre mesafede Jannto sınırları içerisindeki Tereubeh Köyü yakınlarındaki dağlık bölgedeki bir mağaraya sakladı. Muhammed Ali, 12 Aralık 1900 tarihinde Hollandalılarca esir alınarak Banda Açe'ye getirilerek, tıpkı babası Şeyh Abdulvahap ve kardeşi Tunku Yahya'nın hapsedildiği Kedah'daki hapishanede tutsak edildi.

Bu dönemden itibaren Muhammed Ali'nin sürgün hayatı başladı. Hollandalılar, Muhammed Ali'yi önce Betawi'ye ardından Surabaya'ya son olarak da Manado'ya sürgüne gönderdiler. Muhammed Ali'nin tahmin ettiği üzere, Hollandalılar Tanoh Abee'ye saldırarak, tıpkı Beyturrahman Camii gibi yüzyıllardır ilim merkezi olan zâviyeyi ateşe verdiler.

Muhammed Ali, yaklaşık 5 yıl süren sürgün hayatının ardından 17 Ekim 1905 tarihinde Açe'ye döndü. Muhammed Ali'nin Açe'ye döner dönmez ilk icraatı

⁷⁰ Hâşimî, *Ulama Aceh*, s. 9, 12.

⁷¹ *a.g.e.*, s. 10.

Tanoh Abee kütüphanesini yeniden hayata döndürmek oldu. Beş yıl önce köylülere emanet ettiği ve mağaraya sakladığı kitaplarını toplamaya başladı. Ancak kitapların önemli bir kısmı iklim koşulları ve haşerat nedeniyle büyük ölçüde tahrip olduğundan sadece 2000'e yakın eser toplanabildi. Muhammed Ali 1969 yılında 108 yaşında vefat etti.⁷²

1) Muhammed Dahlan el-Firus el-Bağdâdî (1943-2006)

Firus el-Bağdâdî'nin dokuzuncu neslinden torunu olan Muhammed Dahlan Tanoh Abee'de mensup olduğu ailenin başlatmış olduğu ilim faaliyetlerini vefatına kadar devam ettirdi.

Muhammed Dahlan, Hollanda Savaşı sırasında önemli sayıda eserin yok olduğu ve zarar gördüğü Dayah'ın kütüphanesinde bulunan yazma eserlerin korunması konusunda büyük gayret gösterdi. Bu çerçevede kütüphanede mevcut bulunan bin civarındaki yazmayı içeren *Katalog Manuskrip Perpustakaan Dayah Tanoh Abee*⁷³ adıyla bir katalog eser yayımlandı. Muhammed Dahlan döneminde Tanoh Abee, uluslararası araştırmacıların uğrak mekânı haline geldi. Muhammed Dahlan araştırmacılarla tek tek ilgilenerek araştırmalarını tamamlamalarına büyük katkıda bulundu.

Muhammed Dahlan'ın dünyaya gelen on çocuğundan beşi çeşitli nedenlerle vefat etti. Hayatta olan beş çocuğundan üçü erkek, ikisi kızdır. Muhammed Dahlan 18 Kasım 2006 tarihinde vefat etti. Ölümünden bir süre önce bir mülâkatta kendisinden sonra yerine kimin geçeceği konusunda karar vermediğini, bununla birlikte en büyük isteğinin kütüphanede bulunan eserlerin korunması olduğunu dile getirdi.⁷⁴

M. Dahlan'ın ölümünün ardından ailenin aldığı karar gereğince dayah'ın sorumluluğunu, herhangi bir ilmî vasfı olmamasına rağmen, oğlu Abdulhâfız üstlenmiş durumdadır.

3. Dayah Tanoh Abee'nin Temsil Ettiği Tasavvuf Ekolü

Dayah Tanoh Abee, bugünkü temsilcisi Muhammed Dahlan'ın kendisiyle yaptığımız görüşmede ifade ettiğine göre Nakşibendiyye ve Şettâriyye ekollerinin temsilcisi olarak tarihte önemli bir eğitim kurumu olma vasfını yerine getirdi.

⁷² Hâşimî, *Ulama Aceh*, s. 11-2.

⁷³ Tgk. M. Dahlan el-Firusy, Dra Zunaimar, *Katalog Manuskrip Perpustakaan Dayah Tanoh Abee*, Pusat Dokumentasi dan Informasi Aceh/Banda Aceh, 1993. Bu katalog tarafımızdan IRCICA kütüphanesine hediye edilmiştir (M. Özey).

⁷⁴ Oman Fathurahman, "The Cultural Emergency Relief Action: The Rebuilding Manuscript Library in Dayah Tanoh Abee", Aceh, <http://naskahkuno.blogspot.com/2006/09/cultural-emergency-relief-action.html>.

Bununla birlikte, Muhammed Dahlan, Dayah'da bir süredir sadece Şatiriyye ekolünün* devam ettirildiğini de sözlerine ilâve etti. Bu anlamda Dayah Tanoh Abee'nin, bütün bir Endonezya Takımadaları'nda yaygın olan Nakşibendiyye, Kadiriyye ve Şettâriyye ekollerinden ikisinin Açe'de gelişmesinde ve özellikle de Şettâriyye'nin Endonezya Takımadaları'na ilk defa Açe'den girmesi dolayısıyla⁷⁵ diğer bölgelere yayılmasında önemli bir işlev yerine getirdiğini söyleyebiliriz.

Nakşibendiyye ekolünün Endonezya Takımadaları'ndaki varlığına dair yazılı metinler XIX. yüzyıl sonlarına aittir.⁷⁶ Bu yüzyıldan önceki silsile ve benzeri yazılı dokümanlar, uzunca bir süre Nakşibendiyye ekolünün de devam ettiricisi olan Dayah Tanoh Abee'deki yazmalar arasında bulunma ihtimali söz konusudur.

Hindistan'da ortaya çıkmış bir tasavvuf ekolü olan Şettâriyye tarikatının Açe'deki en önemli temsilcisi, XVII. yüzyılda yaşamış olan ve bugün mezarının başkent Banda Açe yakınlarında Dayah Raya Köy'ünde bulunan, Şeyh Kuala adıyla anılan Abdurrauf es-Singkli (1615-1693).^{*} Arabistan'daki öğrenim yıllarında Şettâriyye tarikatına bağlandı ve 1662 yılında Açe döndükten sonra bu tarikatın Açe'deki temsilcisi oldu.⁷⁷

Bugün Endonezya cumhuriyeti sınırları içerisinde yer alan ve tarihte Doğu Hint Adaları olarak adlandırılmış olan adalarda İslâmiyet'in yayılışının sūfî

* Şatiriyye ekolü'nün Endonezya'daki en önemli temsilcisi Abdurrauf es-Singkli'dir. Daha sonraki dönemlerde de Arabistan'a giden Endonezyalılar el-Kurani'nin haleflerinden dersler alarak, bu ekole öncelik vermişler ve bunun bir sonucu olarak Endonezya Takımadaları'nda yaygınlaşmasına katkıda bulunmuşlardır. Dolayısıyla gerek Sumatra gerekse de Cava Adası'nda bu tarikatın çeşitli kollarına rastlamak mümkündür. Bu durum, Şatiriyye'nin diğer ekollere göre yerel unsurlarla daha kolay kaynaştığını da ortaya koymaktadır (Bruneissen, "Tarikatların Güneydoğu Asya'daki Kökleri ve Gelişimi", s. 76.). Daha geniş bilgi için bk. İsmail Hakkı Göksoy, "Endonezya'da Tasavvufi Hareketler ve Bazı Özellikleri" s. 82-84.

⁷⁵ a.g.m., s. 80, 103.

⁷⁶ a.g.m., s. 87.

* Abdurrauf el-Singkli (1615-93): 17. yüzyılın ikinci yarısında Açe İslâm Devleti'nde İslâm'ın şekillenmesinde önemli rolü olmuş bir âlimdir. Batı Sumatra'nın Singkel kasabasında dünyaya geldi. Yirmili yaşlarının hemen başında İslâmî öğrenimini geliştirmek amacıyla Arabistan'a gitti. O dönemde Arabistan'da önde gelen âlimlerden Ahmet Kuşağı (ö. 1660) ve İbrahim el-Kurani'den (ö. 1691) dersler aldı. İbrahim el-Kurani'den Şettâriyye tarikatı icâzeti aldı. 19 yıl sonra ülkesine geri döndü. Arabistan'da geçirdiği yıllarla ilgili bilgilere *Umdat al-muhtajin* isimli eserinde yer verdi. Açe'de Şatiriyye ekolünü kurdu. Açe'de bugün başkent Banda Açe'de Beytürrahman Camii yakınlarındaki Peunayong'da yaşadı (Peter Riddell, *Islam and the Malay-Indonesian World -Transmission and Responses-*, s. 125-8). Mezarı, Açe Irmağı'nın okyanusa döküldüğü yerde bulunmaktadır. 26 Aralık 2004 tarihinde yaşanan deprem ve tsunamide büyük zarar görmekle birlikte, Abdurrauf'un mezarı belirgin bir şekilde yerinde durmaktadır. Tsunami öncesinde Açe halkı tarafından sık sık ziyaret edilen türbe, yeniden ziyaretçilerin akımına uğramaktadır. Yaşanan felâketten bu yana iki yılı aşkın bir süre geçmesine rağmen, türbe ve çevresindeki mezarlıkta henüz herhangi bir çalışma yapılmamıştır. (M. Özay).

⁷⁷ Bruneissen, van Martin, "Syahkh 'Abd Al Qadir Al-Jilani And The Qadiriyya in Indonesia", *Journal of the History of Sūfism*, İstanbul 2000, sy. 1-2, s. 366.

köklerine dair XVI. yüzyıl öncesine ait herhangi bir yazılı belge bulmak zordur. Bu anlamda, Açe'de de sûfi hareketlerinin önemli merkezlerinden biri olan Dayah Tanoh Abee, kurulduğu XVII. yüzyıl ikinci çeyreğinden başlayarak bu konuda oldukça önemli bir merkez olma özelliği taşımaktadır.

4. Dayah'ın Bugünkü Durumu *

Konumu

Dayah Tanoh Abee, Açe Eyaleti'nin başkenti Banda Açe'ye yaklaşık 50 kilometre mesafededir. Banda Açe'yi Medan'a bağlayan karayolu üzerinde Selimum beldesi sınırları içerisindedir. Yaklaşık 45 kilometre sonra otobandan ayrılıp, sola doğru kıvrılan köy yoluna girilmektedir. Açe Nehri üzerinde kurulu büyük bir köprüden geçilerek Tanoh Abee köyüne uzanan yola giriliyor. Yol boyunca ağaçların arasında görülen birkaç yapı içerilerdeki köylerin varlığını haber veriyor. Tek şeritli yol ile köyler arasında bulunan su kanalı küçük köprüler vasıtasıyla aşıyor. Nehre paralel olarak ilerleyen tek şeritli asfalt yol üzerinde birkaç kilometre takip ettikten ve birkaç köy geçildikten sonra Tanoh Abee'ye ulaşıyor. Köprüyü geçer geçmez ağaçlar altında Dayah'ın binaları dikkat çekiyor. Köy yerleşimi ise tıpkı diğer köyler gibi içeride yer alıyor.

Dayah'ta Öğrenim

Dayah'ta tasavvuf, fıkıh, tevhid, nahiv, mantık, usulu fıkıh, usulü hadis gibi derslerin yanı sıra, Cavi dili öğretiliyor. 3 yıl süren dil eğitim sırasında, ayrıca Baba Davud'un *Risalah Masailal Muhtadi li Ikhwanil Mubtadi'* isimli eserinin ile birlikte fıkıh, şerîât, salât, şehâdet, namazın rükûnları, îmân, İslâm'ın esaslarını içeren eserler okutuluyor. Bu sürenin sonunda Arapça eserler okutulmaya başlanıyor.

Dayah'ın erkek bölümünde 100, kız bölümünde 200 öğrenci öğrenim görüyor. Erkek bölümünde 12 öğretmen, kız bölümünde 20 öğretmen hizmet veriyor. Öğrencilerin uzun yıllar dayah'ta öğrenimi görme imkânı var. Bu eğitimin ardından, öğrenciler sahip oldukları bilgi seviyesi ve istidatlarına bağlı olarak geleneksel dinî okullarda (pesantrenlerde) veya dayahlarda ders veriyorlar. Tahon Abee'de öğrenim görmek amacıyla Aceh Pidie, Aceh Utara, Aceh Besar, Banda Açe gibi, Açe'nin değişik bölgelerinden öğrenciler geliyor. Öğrencilerin giderleri, ya aileleri ya da zaman zaman öğrenimlerine ara vererek veya belli günlerde köylülere yardım ederek elde ettikleri kazançlarla kendileri tarafından karşılanı-

* Bu bölüm, 2005 yılı Eylül-Aralık aylarında ve 2007 yılı başlarında Açe'de bulunduğum sırada kişisel gözlemlerimden ve Dayah Tanoh Abee'de M. Dahlan'ın ailesi ve öğrencilerle yaptığım mülâkatlardan yola çıkılarak kaleme alınmıştır (Mehmet Özey).

yor.

Dayah'ın kuzey istikametinde Tanoh Abee köyü bulunuyor. Dayah sınırları içerisinde bir türbe ve kütüphane, öğrencilerin ders gördükleri 7 adet 'bole*', öğrencilerin kaldığı 30 adet 'pondok'* bulunuyor. Ayrıca, artık kullanılmayan geleneksel bir Açe evi bulunuyor. Avluda çana benzeyen biri büyük diğeri küçük iki adet demir blok bulunuyor. Dayah'ta mikrofon kullanılması yasak olduğundan ve köyün camisi de uzak olduğundan, demir bloklardan büyüğüne vurulmak sûretiyle dayahdaki öğrencilere namaz vaktinin geldiği belirtiliyor. Küçük demir blok ise derslerin başladığını haber vermek için çalıyor.

Türbe

Dayah Tanoh Abee'de dikkat çeken yapılardan birisi olduğu gibi, dayah'ın tarihine de ışık tutması açısından önem taşımaktadır.

Kapalı ahşap bir mekân olan türbe iki bölümden oluşuyor. Kible yönündeki sandukalarda, el-Firus el-Bağdâdî ailesinin yedinci neslinden ve aynı zamanda, döneminde şeyhlik yapmış olan Şeyh Abdulvahab el-Bağdâdî ve iki çocuğunun kabrinin bulunduğu bir türbe yer alıyor. Kible yönünde bulunan kabirlerin üzeri ahşap kapak ile örtülüdür. Bu tahta bölme kilitli olup, sadece özel günlerde veya özel ziyaretçiler için açılıyor.

Türbe'nin bulunduğu mekân içerisinde, daha sonra değineceğimiz üzere dayah'ın kütüphanesi de bulunuyor. Türbenin önünde, üzerinde ahşap bir çatı ile kaplı küçük bir şadırvan bulunuyor. Hemen yan tarafında bulunan bir iki basamaklı merdivenden çıkılarak türbeye ulaşıyor. Bir kişinin geçebileceği genişlikteki kapıdan bir kaç basamak inilerek türbeye giriliyor. Türbenin bulunduğu odanın üç duvarındaki tavana kadar uzanan camekânlı raflarda el yazması eserler bulunuyor. Bu bölümde Tanoh Abee'deki eserlerin bir bölümünü oluşturuyor.

Dayah'tan köye gitmek için kullanılan birkaç basamaklı merdivenin sağında, 18 Kasım 2006'da vefat eden Muhammed Dahlan'ın, babası Muhammed Ali'nin ve annesinin mezarı bulunuyor.

Türbe'nin bulunduğu mekândan köye uzanan ağaçlıklı yolda, ziyaretçileri önce tarihî bir Açe evi karşılıyor. Başkentte ve diğer şehirlerde pek fazla bulunmasa da bu Açe evlerine Tanoh Abee gibi diğer köylerde de yaygın bir şekilde rastlanıyor. Palmiye ağaçlarının kapladığı köy evleri peş peşe sıralanmış durumda. El-Firus el-Bağdâdî ailesine ait konak da köyün içerisinde.

** **Bole:** Yerden yaklaşık bir metre kadar yüksek olan, dört tarafı açık, üstü çatıyla örtülü ahşap yapı.

*** **Pondok:** Üç veya dört öğrencinin kalabileceği, yerden yaklaşık bir metre kadar yüksekte inşa edilmiş ahşap yapı.

Kütüphane

Açe'deki tarihî eserlerin bulunduğu beş merkez⁷⁸ arasında en önemlisi olan Dayah Tanoh Abee Kütüphanesi'nin girişindeki bir panoda şu bilgi yer alıyor:

“Perpustakaan Kuno Tande Abee. Bu kütüphane Chick Tanoh Abee el-Bağdâdî tarafından kurulmuştur. Kütüphanede XVI. ve XIX. yüzyıllar arası dönemle ilgili İslâm ve Açe tarihi ve gelenekleri hakkında pek çok önemli eser bulunmaktadır.”

Tanoh Abee, dünyanın dört bir yanından yabancı araştırmacıların uğrak yeri konumundadır. Açe Özgürlük Hareketi (GAM) ile Endonezya merkezî hükümeti arasında yaşanan 29 yıllık siyasî mücadelenin silahlı bir yönelim kazanması ile Tanoh Abee'nin bulunduğu coğrafya GAM'ın egemenliği altında kabul edildiğinden, Endonezyalı resmi yetkililerin ve bilim adamlarının ziyaret etmekten çekindikleri bir yerdi. Ancak 2005 yılı Temmuz ayında imzalanan barış anlaşması ile Tanoh Abee'nin gerek Endonezya içerisinde gerekse de dış dünya ile bağlarının giderek artacağı anlaşılıyor. Muhammed Dahlan bir söyleşide, kütüphanenin önemini ortaya koyan bir gerçeği “Güneydoğu Asya İslâm tarihi ile ilgili çalışmalar yapan araştırmacılar daima buraya geldi.” diyerek dile getirdi.⁷⁹

Kütüphanede Mu'tezile, Şia ve vahdet-i vücûd gibi akımlara ait eserler de bulunmaktadır. Çeşitli ülkelerden bilim adamları ziyaret ettikleri kütüphanede İbn Arabî, Hamza Fansurî, Şemseddin Sumatranî gibi vahdet-i vücûd temsilcisi olan ilim adamlarının eserlerinin bulunmasını Dayah'ın sağladığı özgür bilimsel faaliyetlerle açıklamaktadırlar. Kütüphane, aynı zamanda, Açe tarihinde XVII. yüzyıl boyunca ilim alanında önemli çalışmaları ve uygulamaları ile katkı yapmış olan Şeyh Abdurrauf el-Singkili ve Nureddin ar-Raniri'nin de eserleri bulunmaktadır.⁸⁰

Dayah Tanoh Abee Kütüphanesi barındırdığı el yazması nâdide eserler nedeniyle sadece Açe için değil, başta Malay-Endonezya dünyası olmak üzere Güneydoğu Asya'nın en önemli bilgi merkezi olma özelliğine sahiptir.⁸¹ Bu kütüphanedeki el yazması eserlerin yanı sıra bazı önemli tarihî metinler de bulunmaktadır. Bunlardan biri Buhari el-Cevheri'nin yazdığı *Taj'al Salatin* adlı eserdir. Bu eserle-

⁷⁸ Dayah Tanoh Abee Kütüphanesi, Ali Hâşimî Eğitim Vakfı ve Müzesi (YPAH), Açe Dokümantasyon ve Enformasyon Merkezi (PDIA), Tarih ve Geleneksel Değerler Çalışma Merkezi (BKSNT) ve Eyalet Müzesi. (Omar Fathurahman, *The Cultural Emergency Relief Action: The Rebuilding Manuscript Library in Dayah Tanoh Abee, Aceh*, <http://naskahkuno.blogspot.com/2006/09/cultural-emergency-relief-action.html>).

⁷⁹ *Serambi Gazetesi*, <http://acehlong.wordpress.com/2006/10/31/sejenak-di-dayah-tanoh-abee/>

⁸⁰ Hâşimî, *Ulama Aceh*, s. 14.

⁸¹ Faturrahman, Omar, *The Cultural Emergency Relief Action: The Rebuilding Manuscript Library in Dayah Tanoh Abee, Aceh*, <http://naskahkuno.blogspot.com/2006/09/cultural-emergency-relief-action.html>.

rin bazıları Açe, Malay dünyası âlimlerinin eserleridir. Ayrıca Arap ve Türk âlimlerin eserlerinin de olduğu ileri sürülmektedir. Kütüphanede kitapların yanı sıra, değişik dönemlerde Türkiye'den* ve Mekke'den Tanoh Abee liderlerine gönderilmiş olduğu sanılan bazı mektup, belge ve dokümanlar da bulunmaktadır.⁸²

26 Aralık 2004 tarihinde yaşanan deprem ve tsunaminin ardından bölgedeki kütüphanelerin akibetini öğrenmek amacıyla Banda Açe'ye gelen Endonezyalı bazı araştırmacıların* katkılarıyla başkentteki diğer birkaç kütüphanenin⁸³ yanı sıra, Tanoh Abee Kütüphanesi'nin de Açe toplumu için önemini ortaya koyarak kısa sürede restorasyon çalışmalarına başlanması konusunda gayret içine girdiler. Açe Dökümantasyon ve Enformasyon Merkezi, Geleneksel Değerler ve Tarih Araştırmaları Merkezi, Cakarta İslâm Üniversitesi İslâm ve Toplum Araştırmaları Merkezi (PPIM) gibi kurumlar Dayah Tanoh Abee kütüphanesinin restorasyonuna destek veriyor. Ancak bazı olumsuzluklar nedeniyle bugüne değin, Tanoh Abee Kütüphanesi yenileme çalışmaları bitirilebilmiş değil.

---

* Ali Hâşimî, burada 'Türkiye' ifadesini kullanmıştır, ancak dönem itibarıyla 'Osmanlı' ifadesi de kullanılabilir.

⁸² Hâşimî, *Ulama Aceh*, s. 12.

* Oman Fathurahman bunlardan biridir.

⁸³ bk. 80. dipnot.